

УДК 94 (477.46) (092)

УМАНСЬКИЙ ЄВРЕЙСЬКИЙ ДИСКУРС У ТВОРЧОСТІ НАДІЇ СУРОВЦОВОЇ

Ігор Кривошея¹, Людмила Якименко²

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Україна, 20300, Черкаська область, м. Умань, вул. Садова, 28

¹ e-mail: igorkryvosheia@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1429-8293>² e-mail: yakimenkoludmilka@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5391-5867>

У статті здійснено єврейський дискурс у творчості відомого українського краєзнавця Надії Суровцової крізь призму особистого життя та наукової діяльності, використовуючи єгодокументи – мемуари, есе, листи та художньо-публіцистичну спадщину – нариси, статі, замітки Суровцової, презентацію у них відомостей, які стосуються уманського єврейства. Науковець залишила спогади про відомих земляків-євреїв, з її іменем пов'язані перші дані про пошуки могили хасидського цадика Нахмана у 1970-х рр.

Ключові слова: Надія Суровцова, «Спогади», «Листи», нарис «Брацлавський цадик», Умань, євреї-хасиди, цадик Нахман

Питання релігійної, національної, культурної толерантності українців щодо представників інших народів, котрі проживали та проживають на території нашої держави, часто набувало своєї актуальності у контексті національно-визвольних змагань за право самого існування нашої нації під гнітом агресивних сусідів. Неоднозначно оцінюються істориками та пересічними громадянами взаємини українського та польського, українського та російського, українського та турецького, українського й єврейського народів: обидва останні – тривалий час були поневолені, обидва – шукають шляхи для збереження національно-культурної ідентичності, однак для українців євреї часто опинялись по той – ворожий – бік барикад, коли вибухали війни, революції, повстання. Єврейські погроми мали місце й під час національно-визвольної війни Богдана Хмельницького (1648-1657 рр.), і в період Коліївщини-Гайдамаччини (1768 р.), і під час революційних подій першого двадцятиліття ХХ ст. Взаємні образи та звинувачення часто й сьогодні псують відносини між двома народами, але набагато більше того, що єднає й примирює. Аби переконатися у цьому, достатньо ознайомитися зі спогадами очевидців тих років і подивитися на взаємини між українцями й євреями не крізь призму тотальної неприязні та знищення одних одними, а з точки зору розуміння, що завжди є ті, хто візьметься за зброю, і ті, хто собою заступить несправедливо засудженого до смерті. Маємо на увазі мемуари й епістолярій нашої співвітчизниці, землячки, талановитого історика та літератора, уманчанки Надії Суровцової (1898-1985 рр.).

Зі здобуттям Україною незалежності її «Спогади» [1996 р.] [11] і «Листи»

(2001 р.) [10] вийшли друком й одразу стали справжньою сенсацією, адже відхиляли завісу таємничості над багатьма питаннями та подіями, що турбували дослідників історії України першої половини ХХ ст. й уманських краєзнавців, адже Н. Суровцова після повернення з в'язниці та заслання (1956 р.) активно взялася за краєзнавчу роботу, працювала у місцевому краєзнавчому музеї, дякуючи їй відкрито Уманську картинну галерею.

У своїх мемуарних текстах вона багато уваги приділяє євреям. До речі, не зумисне, просто сама історія Умані (сьогодні – районний центр у Черкаській області), куди вона разом із батьками на початку ХХ ст. (1903-1904 рр.) переїхала, її особисте життя, оточення – друзі та колеги – так чи інакше були пов'язані з єврейським етносом.

Дійсно, Умань здавна була полінаціональною та полірелігійною. У цьому переконуємося, ознайомившись із науковим надбанням уманських дослідників, серед котрих І. Кривошея [1-3], Т. Кузнець [4], І. Мельник [5], О. Скус [7], В. Фуркало [3], В. Черномаз [13] та ін. Так, як вказує І. Кривошея, станом на 1768 рік в Умані проживало 1128 українців (селян і міщан) і 301 євреї [1, с. 126].

У перший період російського панування, після 1793 р., створювалася видимість прихильності до євреїв. В офіційному іменуванні слово «жид», в якому відчувалася зверхність, було витіснене нейтральним терміном «єврей». Відповідно до реформ 1775 р., уся людність, яка займалася ремеслом і торгівлею, була поділена на стани: виділялися три купецькі гільдії (за майновим станом) та утворювалися окремі стани – міщан і «граждан». Єврейське населення, згромаджене у містах і містечках, зарахову-

вали до міщан, а найбагатших євреїв записували до купецтва. Царська політика частково була сприятливою щодо єврейської спільноти та створювала теоретичні можливості для її участі у міських органах управління. На практиці ж зміна політичної ситуації створила нові правові й адміністративні реалії, до яких єврейська людність змушена була пристосовуватися. Однією з них була межа осілості, початки якої сягають 60-х років XVIII ст. Заборона поселення євреїв діяла на більшості території Російської імперії. Після другого та третього поділів Речі Посполитої чисельна єврейська людність була змушена жити у межах осілості, яка охоплювала колишню територію Речі Посполитої, а також Полтавську та Херсонську губернії.

Російські закони також забороняли євреям мешкати на селі та купувати землю. Ця заборона діяла у Росії з 1804 року згідно з «Положеннями про облаштування євреїв». Тому євреї на початку XIX ст. стали селитися тільки у містах і містечках. Утім, інший указ допускав утворення єврейських землеробських колоній у південних губерніях.

У 1825 р. було видане загальне положення, яке забороняло оренду маєтків євреями. Під тиском обставин євреї спрямували свою активність в інших напрямках: оренда млинів, посередництво у торгівлі збіжжям і продаж промислових товарів.

Упродовж XIX ст. зі збільшенням загальної чисельності мешканців в Уманському повіті спостерігається зростання частки єврейського населення. У зв'язку з запровадженням обмежень 1804 р. більшість єврейського загалу концентрувалася у повітовому центрі або містечках.

У 1797 р. в Умані проживало 1517 мешканців, з них 1381 єврей [1, с. 175-176]. Т. Кузнець подає, посилаючись на Єврейську енциклопедію, такі статистичні дані: у 1801 р. «в Умані за «окладними» книгами значилося 1889 євреї-міщан і 6 євреїв-купців». Ревізія, проведена 1847 року, зафіксувала такі результати: в Уманському повіті за звітністю мешкало 8769 євреїв. Найбільшою була єврейська громада у місті Умані – 4333 осіб [4, с. 27-28].

Так, у другій половині XIX ст. в Умані найбільш численною конфесією була іудейська, потім православна та католицька. Єврейський етнос проживав переважно у місті, адже євреям для проживання була виділена смуга осілості, до якої було включено й містечка Уманського повіту [7, с. 156-163]. І. Кривошея зауважує, що у цей період «євреї, поляки та українці

співіснували безконфліктно» [1, с. 173].

О. Скус стверджує, що «в 1900 р. в Уманському повіті проживало 321126 осіб, серед котрих: православних – 277424, іудеїв – 40972, католиків – 2393, лютеран – 152, розкольників – 137, магометан – 24, інших віросповідань – 24. До 1917 р. процентному відношенні етноконфесійна характеристика населення повіту практично залишалася без змін» [7, с. 10]. На початку Першої світової війни (1914 р.) в Уманському повіті «кількість іудеїв зросла до 15 тис., а в місті Умань – на 20 тис.» [7, с. 10]. Позитивну динаміку єврейського населення у місті Умані підтверджує у своєму дослідженні також І. Мельник [5]

Надія Суровцова, описуючи Умань 1905 р., згадує про погроми, в основному про підпали майна збіднілих і багатих поміщиків, єврейських магазинів і будинків. Батько Н. Суровцової – Віталій Суровцов, за фахом адвокат, часто боронив українських селян у судах, вони його поважали та любили, а тому коли почалися розправи над міщанами-поляками й євреями, він вирішив вмовити погромників зупинися. Натовп мало не вбив самого В. Суровцова, і він змушений був переховуватися на території православної церкви, де отець Кудрицький прийняв родини євреїв, аби їх не вбили [11, с. 25-26]. А «юрба йшла головною вулицею, на чолі походу несли урочисто царський портрет, а в хвості громили, розбивали крамниці, витягували сукно і встелювали ним вулицю, пух з подушок та єврейських перин метелицею літав навкруги...» [11, с. 25-26]. Н. Суровцова не дає оцінки цим подіям і не переповідає того, чого сама не бачила, однак яскравий ескіз із минулого ілюструє непрості взаємини між українцями й євреями.

Н. Суровцова, дещо згодом, була активною учасницею української Національно-демократичної революції (1917-1921 рр.), послідовною прихильницею Центральної Ради та Директорії, а тому багато уваги у спогадах приділила своїм друзям-однодумцям, соратникам, серед котрих й уманчанин Іван Кулик (нариси «Кулик», «На провесні», «Дещо про Кулика як художника-етнографа» [9]). Так, у 1917 р., як згадує Н. Суровцова, до Умані повернулися вже відомі на той час діячі революційного руху О. Піонтковський та І. Кулик. Перший із них був делегатом I Всеукраїнського з'їзду Рад. Саме він разом з І. Урбайлісом очолив уманських більшовиків. Обоє вони загинули 5 січня 1918 р. на зборах Уманської Ради. Що стосується Івана Кулика, то у 1914 р. вони разом із Н. Суровцовою працювали в «Уманському від-

ділі Київського товариства охорони пам'яток старовини й мистецтва», а під час революції І. Кулик активно агітував за більшовицькі ідеї. Після буремних подій 1917 р. він був головою Спілки письменників України, редактором «Літературної газети», головою радіокомітету України.

Долі їх розійшлися, адже Н. Суровцова, не з власної волі, емігрувала у 1918 р. до Європи, де, окрім іншого, брала активну участь у пацифістському жіночому русі. Під час подорожі США й Канадою у рамках проекту «Потяг миру» молоді освічені жінки-пацифістки агітували за мир у всьому світі. Вони відвідали й Монреаль, де на той час (1921 р.) консулом радянського торговельного представництва у Канаді працював не хто інший, як І. Кулик. Уманське минуле нагадало про себе. Справа у тому, що місцеві недобррозичливі звинувачували Івана Кулика в єврейських погромах. Так як Надія Віталіївна була знайома з І. Куликом змалечку, то вона чудово знала про те, що ніякий він не Іван, а Ізраїль Юдович (Юліанович) Кулик, син уманського учителя-меламеда Талмуд-Тори на вулиці ім. Пушкіна.

Нагадаємо, що на той час центрами релігійного виховання й освіти були єврейські синагоги та молитовні школи. Майже всі єврейські діти навчалися в так званих хедерах і Талмуд-Торах (молитовних школах). Перша школа для єврейських дітей в Умані була відкрита 1822 р. за клопотанням відомого письменника Гурвича (Гурвіца) Бернарда, уродженця Уманщини. У другій половині XIX ст. в Умані функціонувало 4 єврейських молитовних будинки та 11 молитовних шкіл, а у містечках і селах повіту – 3 молитовних будинки та 13 молитовних шкіл. Кількість учнів і слухачів не обмежувалася. Навчання у початкових школах (хедерах) вважалося обов'язковим для всіх хлопчиків – євреїв віком від 6 до 13 років. Дівчата отримували в основному домашнє виховання й освіту [7, с. 14].

Пізніше І. Кулик квартирував у вдови Крохмалючки, теж єврейки, у будиночку на Крутому провулку, який у 1959 р. навіть було названого його іменем.

Звичайно, що всього цього на віче, куди запросив І. Кулик свою гостю, Н. Суровцова не сказала, натомість запевнила слухачів у тому, що ніякої причетності до акцій, спрямованих проти уманських євреїв, Ізраїль Юдович не мав.

Під час свого тривалого, майже тридцятирічного ув'язнення (1927-1956 рр.) Надія Суровцова у листах, а згодом у спогадах, із вели-

кою повагою, співчуттям, любов'ю та ніжністю писала про братів по нещастю, ув'язнених і репресованих, у першу чергу, за національною ознакою – євреїв. Її перший та єдиний чоловік Дмитро Олицький, із котрим вона познайомилася у в'язниці (Ярославський політичний ізолятор), а згодом одружилася на примусовому поселенні в Архангельську (1935 р.), походив із єврейського роду. Його мати – зі знатної російської родини Халютіних, лікар за фахом, а от батько Лев Степанович – син багатого єврейського комерсанта, засуджений за процесом «193», народоволець, утік із в'язниці за кордон. У Цюріху він отримав вищу агрономічну освіту. Аби одружитися за церковним звичаєм, прийняв православ'я. Після повернення до Російської імперії (1890-ті рр.) був засуджений на рік увезення та на десять років, як і його дружина, позбавлений права проживати у губернських містах [10, с. 667].

Один із їхніх п'ятьох дітей Дмитро Олицький свого часу навчався у Московському університеті на фізико-математичному факультеті, викладав хімію та біологію у різних навчальних закладах Курська й у Підмосков'ї, був звільнений за відмову схвалити розстріл сорока восьми колег, засуджених «за шкідництво», потім його й самого заарештували.

Дмитро Львович Олицький і Надія Віталіївна Суровцова зареєстрували свій шлюб в Архангельському РАГСі 12 листопада 1935 р., про що свідчить «Свідоцтво про шлюб № 1155». Сімейне щастя молодят тривало ...вісім місяців.

Хоча обоє вони були прекрасними спеціалістами, із вищою освітою, зі стажем роботи, але працевлаштуватися колишнім в'язням на спеціальному поселенні було неймовірно важко. Тому молодята заробляли собі на шматок хліба приватними уроками. Однак Надія Віталіївна абсолютно не переймалася з цього приводу. Її листи з Архангельська до петербурзької адресатки Кіри Іванівни Данилової пройняті радісним передчуттям щасливих змін: «Настрій у мене перманентно сяючий, і чим далі, тим веселіше чомусь» [10, с. 26]. «Чому» здогадатися зовсім не важко: поряд коханий чоловік, потроху налагоджується побут, у голові рояться плани облаштування власної оселі, і «життя йде, а не проходить, як було раніше» [10, с. 27]. Ідилія на кілька місяців.

У листопаді 1936 р. несподівано її заарештували: «Знову буз суду, але зі зводинами, ко-ректор-колега, опустивши очі, підтвердила, що я сказала, нібито 21 грудня – найтемніший день. Це інтерпретували як випад щодо дня

народження Сталіна. Про нього й мови не було, а жінка була малограмотна, і я їй роз'яснювала проблеми сонцестояння...!» [10, с. 27]. Дмитра Олицького арештували згодом та розстріляли у 1937 р.

Єврейська тематика знайшла своє продовження у нарисі Н. Суровцової «Брацлавський цадик» [8], що з'явився друком у 1992 р., однак був створений ще у 1970 р.

На сьогодні паломництво хасидів до Умані для місцевих мешканців – неординарна, але традиційна за кілька десятиліть подія, однак ще півстоліття тому євреї-хасиди не мали змоги відвідати могилу свого пророка. Однією з перших, хто на побутовому рівні, у пресі та серед наукової громади Умані порушувала цю проблему, була якраз Надія Суровцова.

Нагадаємо, що всередині XVIII ст. на Правобережній Україні виникла течія іудаїзму – хасидизм, засновником якого став виходець із Поділля Ізраїль Бешт. Уперше термін «хасидизм» зі значенням добросердечності та благочестя фіксується вже у біблійних тестах [4, с. 3]. Одним із найвідоміших послідовників руху хасидів став правнук Бешта по материнській лінії ребе Нахман. Цадик Нахман був учителем брацлавської гілки хасидів. Як пише японський дослідник Міцухару Акао, «брацлавський хасидизм «Хасидут Браслав» – один із напрямків у хасидизмі, який вважає Раббі Нахмана з Брацлава своїм духовним лідером і наставником» [6].

У нарисі Н. Суровцової «Брацлавський цадик» відчувається брак наукової інформації. Авторка узагальнює: «За дуже давніх часів у Гуманю жив і проповідував філософ із Брацлава: належав він, як би то мовити, до секти, чи як, цадиків. Мав багато послідовників свого навчання, приїздили до нього здалека, з Австрії, Німеччини...» [8, с. 143].

Насправді Раббі Нахман, правнук Баал Шем Това, народився у Меджибожі в 1772 р. У 1802 р. він оселився в Брацлаві та заснував свій напрямок у хасидизмі, розвивав унікальне вчення, сповнене містики й аскетизму. Після того, як Раббі Нахман захворів на туберкульоз у віці тридцяти років, акценти у його вченні змістилися на увічнення власної духовної спадщини та на вибір місця поховання. Він обрав місто Умань, аби послідовники вільно могли відвідувати його могилу. За півроку до смерті Раббі Нахман оселився в Умані. У 1810 р. його не стало. Про ці деталі біографії одного з найвідоміших хасидських цадиків Н. Суровцова також не знала, тому в датуванні подій суттєві неточності: «Помер він, мабуть, у XVIII ще віці,

може, дещо пізніше. Поховали його також в Умані, на старому кладовищі, що лежало на теперішній Пушкінській вулиці. Все це було за давніх часів» [8, с. 143].

Місцем свого останнього спочинку Раббі Нахман обрав саме Умань не випадково. Правобережна Україна через історико-етнографічні обставини стала одним із найбільших центрів зосередження євреїв. Уманщина характеризувалася найбільшою концентрацією євреїв, які проживали у Київській губернії. Історія уманських євреїв датується початком XVII століття, тобто з часу заснування міста. Але й до цього, ще раніше, євреї-купці приїздили торгувати на Уманщину [13, с. 4].

На початку XIX ст. в Уманському повіті євреї склали 12,7%, а у місті Умані єврейська людина становила 72% всього населення. У релігійному відношенні Уманський повіт був поділений на два рабинати: Уманський і Букський. Уже на початку XIX ст. синагоги діяли в Умані, Буках, Тальному й Іваньках. Найбільшими були єврейські громади у містечках Буки, Покотилово, Тальне, Іваньки, Ладжинка, Торговиця, Дубова, Антонівка. У містечку Ладжинці, за переписом населення 1897 р., із 3722 жителів 1173 становили євреї [7, с. 13-14].

Умань – одне з перших міст у царській Росії, де поширювався вплив єврейського Просвітництва – «Гаскала». Раббі Нахман, як вважає Міцухару Акао, бачив свою особливу місію у веденні духовної боротьби проти прихильників освіти «маскилим», тобто хотів повернути їх до віри.

Умань була землею, на переконання цадика Нахмана, де святість Ізраїлю перестала існувати, і тому почався «хаос». Саме у цьому місці Раббі Нахман, який володів еквівалентом святості Ерец Ісраель завдяки своїй власній присутності у зв'язку з паломництвом на Святу Землю, стає посередником між небом, землею та царством мертвих.

Таким чином, Раббі Нахман перетворив Умань у вічну сцену, де він буде продовжувати свою боротьбу проти злої сили «ситра ахра» до приходу Месії. Така роль містичного посередника між цими Світами – не новина у хасидській літературі, починаючи з Баал-Шем-Това, але у разі Нахмана його дуже чітка та конкретна обіцянка спасіння кожної особистості досягла незвичайного міфологічного рівня. Він досяг успіху, символічно перетворивши це периферійне місто у центр, еквівалентний у своїй святості до Ерец Ісраель [6].

Ще одна причина – неупокоєні душі святих

мучеників різанини Коліївщини (1768 р.), які блукали на землі без викупу («кдошим»). У 1803 р. Раббі Нахман відвідав старе єврейське кладовище в Умані, де покоїлися убиті під час розправи гайдамаків, і сказав: «Як добре лежати тут!». В останні роки свого життя, як твердить хасидська традиція, він часто згадував і хвалив красу цього кладовища та висловлював своє бажання бути похованим там [6].

Раббі Нахман дав своїм учням чіткі інструкції щодо процедури відвідування його могили та нагороди за їх відданість. Суть таких інструкцій полягала у десяти розділах Псалмів, званих «Тікун Хаклалі» («Спільна Спокута»): «Коли перебуваєш на моїй могилі, даєш милостиню на мою користь і вимовляєш ці десять глав Псалмів <...>, то я обов'язково врятую твою душу. Я схоплю тебе за пейси й витягну тебе з пекла, як нібито якихось поганих справ ти не вчинив» [6].

Також важливою є концепція та практика зборів, згадана як «Кіббуц» («збір») – відвідування живих ребе, яке практикується у всіх хасидських дворах. У брацлавській традиції Рош ха-Шана, Шавуот і Шаббат на свято Ханука було встановлено час, коли всі його учні повинні були збиратися у свого вчителя.

Харизма Раббі Нахмана була настільки великою, що його хасиди ніколи не обирали наступника, як було прийнято в інших хасидських династіях, за що брацлавських хасидів інші хасиди називали «ді тойтэ хасидим» («мертвими хасидами»). Однак відданість їх вчителю проявилася у тому, що брацлавська династія продовжує існувати до сьогоднішнього дня без живого реббі. Паломництво в Умань безсумнівно відіграло вирішальну роль у безперервності та солідарності цієї осиротілої династії [6].

Учень та особистий секретар Раббі Нахмана Раббі Натан доклав чимало зусиль, аби уже наступного після смерті учителя 1811 р. брацлавські хасиди (60 із 600) знову зібралися в Умані на Рош ха-Шана. Згодом це місто відвідувало багато відомих і шанованих євреїв-хасидів: Авраам Хазан, Ребе Іцхак-Леві Бендер, Раббі Еліягу Хаїм Розен та ін. [6]. «Ще на початку ХХ ст., – як пише Н. Суровцова, – я чула оповідання про цадика і знала, що на його могилу й досі приїздять десь з-за кордону старі чудернацькі євреї, з довгими пейсами, у лапсердаках, і ці приїжджі збираються навкруги цадикової могили, співають якихось веселих пісень, танцюють довкола могили, а згодом знов від'їздять собі кудись на батьківщину. <...> Все місто віддавна знало як про саму могилу, так і

про те, що на неї їздили чужі люди» [8, с. 143].

У міжвоєнний період, після подій Громадянської війни у Російській імперії та встановлення більшовицького режиму паломництво євреїв, що у переважаючій більшості оселилися у Польщі, в Умань перетворилося у справжню проблему й було досить небезпечним: «І ніхто вже не приїздив до Уманя, ніхто не відвідував могилу на Пушкінській вулиці» [8, с. 144].

У 20-х роках ХХ ст. релігійне життя радянських євреїв було підірване антирелігійними кампаніями «Євсекцій». Однак брацлавські хасиди СРСР таємно служили свій культ, незважаючи ні на що до кінця 1930-х років. У той час, коли єврейські релігійні установи зникали з радянської землі, «Клойз» і Мікві в Умані підтримувалися при незвично важкому оподаткування. Крім того, Кіббуц на Рош ха-Шана зберігався під щільною завісою таємниці [6]. Протягом 1930-х рр. репресивна машина знищила чимало віруючих, а серед них – і євреїв-хасидів.

У роки Другої світової війни Умань протягом двох з половиною років була окупована німецькими військами. Із серпня 1941 р. жити євреям Умані дозволялося лише в окремому районі міста (район старого базару), що мав назву гетто. За роки окупації було розстріляно більше ніж 20 тисяч євреїв не лише з міста Умань, а й з інших населених пунктів Уманського району [7, с. 89]. Старе єврейське кладовище було повністю зруйновано, а будиночок над могилою цадика Нахмана постраждав під час бомбардування у 1944 р.

Після війни кілька хасидів прибули на його місце поховання та виявили, що там залишилася лише могильна плита. У 1947 р., коли міська влада вирішила побудувати будинок на ділянці кладовища, Раббі Занвіл Любарський, хасид зі Львова, який знав точне місце захоронення Нахмана, устиг придбати цю ділянку землі з допомогою уманського прозеліта (герцэдек) Міхала. Занвіл побудував хату поруч із могилою та зацементував її. Згодом виявилось, що Міхал продав цей будинок українській родині, боячись доносу. Нові господарі не любили євреїв і проганяли хасидів від будинку протягом кількох років. Коли домовласник захворів, Раббі Занвіл послав людей, щоб розповсюдити чутки, що його хвороба була викликана заклинанням покійного рабина, який лежить під будинком. Прийом виявився успішним, і сім'я продала будинок хоча й не єврейській родині, але нова господиня пускала хасидів на могилу для молитви [6].

У нарисі Н. Суровцової розповідається про те, що, починаючи з 1948 року, коли постала держава Ізраїль, євреї-хасиди неодноразово зверталися з проханням до СРСР дозволити їм відвідати могилу цадика Нахмана в Умані. Однак постійно отримували відмову, мотивовану тим, що «за могилу цадика краєзнавчому музею в Умані нічого невідомо», – про що доповів П.І. Абакумов» [8, с. 146]. На тлі цієї розповіді Н. Суровцова згадала, як вони з друзями таки вирішили знайти могилу. Вдалося це без особливих проблем. На вулиці Кулика вони зустріли стару жінку з відрами, котра їм одразу вказала, куди йти: «Так ондечки ж, кожна дитина знає!» [8, с. 149].

Ситуація, зрозуміло ж, змінилася у 1990-х рр. У 1996 р. будинок над могилою цадика Нахмана був нарешті викуплений брацлавськими хасидами за 130 000\$ [6]. Із того часу паломництво євреїв-хасидів до Умані щороку лише збільшується. У 2018 році Рош ха-Шана припав на 9-11 вересня. До Умані прибуло не менше 40 тис. паломників, що, у черговий раз, доводить: справжня віра не викорінюється та не знищується навіть репресивними заходами і заборонами.

Надія Суровцова, за її зізнаннями, була атеїсткою, але з великою пошаною та толерантністю ставилася до представників різних конфесій, любила та дбала про своє рідне місто Умань, берегла історичну та культурну

пам'ять, увічнювала її у мемуарних, публіцистичних і наукових текстах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кривошея І.І. Місто Умань у власності графів Потоцьких (друга чверть XVIII – перша третина XIX ст.): територія конфлікту, компромісу чи взаємодії? // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. XVI. Київ: Інститут історії України, 2009. С. 173-183.
2. Кривошея І. Еврейские страницы истории города Умани // Материалы двенадцатой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. Москва: Сэфэр, 2005. С. 126-137.
3. Кривошея І., Фуркало В. Хасиди в Умані: історія і сучасність. Умань: РВЦ «Софія», 2007. 18 с.
4. Кузнець Т.В. Єврейське населення Уманського повіту в XIX столітті // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 2003. Вип. 5. С. 27-34.
5. Мельник І. Євреї в етносоціальному складі населення Уманщини кінця XVIII – початку XX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Вип. 1. Ч. 3. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. С. 153-156.
6. Мицухару Акао. Из истории хасидского паломничества в Умани. URL: <http://goroduman.com/node/1696>
7. Скус О.В. Релігійна палітра Уманщини 1793-1917 років: Монографія. Умань: Видавець «Сочинський», 2009. 266 с.
8. Суровцова Н. Брацлавський цадик // Україна – Ізраїль. 1992. № 1. С. 143-148.
9. Суровцова Надія. Кулик // Родинний архів Надії Павлівни Мудрої.
10. Суровцова Н. Листи. Київ: Вид-во ім. О.Теліги, 2001. Кн. 1. 704 с.
11. Суровцова Н. Спогади. Київ: Вид-во ім. О.Теліги, 1996. 432 с.
12. Фуркало В.С. Концептуальні форми хасидизму: монографія. Умань: ПП Жовтий О.О., 2012. 164 с.
13. Черномаз В. Еврейская жизнь в Умани. Одесса, 2002. 48 с.

Kryvosheia Ihor, Yakymenko Liudmyla

Uman Jewish Discourse in the Creative Activity of Nadia Surovtsova

The issue of religious, national and cultural tolerance of Ukrainians towards the representatives of other peoples, which were living and are living in the territory of this country often became relevant in the context of national liberation struggle for the right of the very existence of our nation under the oppression of aggressive neighbors. The relations between Ukrainian and Polish, Ukrainian and Russian, Ukrainian and Turkish, Ukrainian and Jewish peoples have been estimating in different ways by historians and ordinary people: the last two were enslaved for a long time; both are looking for ways to preserve their national and cultural identity, however, for Jews, Ukrainians often found themselves on the other, the enemy, side of the barricade when wars, revolutions, and revolts took place. Anti-Jewish pogroms occurred during the National Liberation War (1648-1657) organized by Bohdan Khmelnytsky, and during the Koliivshchyna (Haidamaka uprisings) in 1768, and during the revolutionary events of the first twenty years of the twentieth century. Even today mutual offenses and accusations often spoil relations between two nations, but there are much more than unity and reconciliation. To be sure in this, it's enough to look through the memoirs of eyewitnesses of those years and to analyze the relationship between Ukrainians and Jews not through the prism of total hostility and destruction, but from the point of view of the understanding that there are always those who will take up arms and those who will give their lives to protect people, wrongfully convicted to death. We mean the memoirs and epistolary of our fellow countrywoman, talented historian, and writer, Uman citizen Nadia Surovtsova (1898-1985), especially in the context of Uman's Jewish discourse and the growth of the number of Hasidic Jews who arrive every year in the town and often settle here.

Indeed, Uman's Jewry, Bratslav Hasidic followers, tsadik Nahman – these historical tags actualize the interest in Hasidism of Uman community and whole Ukraine, especially during the pilgrimage of Hasidic Jews, that has already reached forty thousand people. Answers to a lot of questions concerning Uman's Jews can be found in N. Surovtsova's memoirs, journalistic and historical texts. Just with her name the first information about the search of the Hasidic tsadik Nahman's grave in the 1970s is linked. N. Surovtsova left memories of famous Jewish compatriots, among which, for example, Ivan Kulyk, her husband Dmytro Olytsky and his sister, N. Surovtsova's closest friend Kateryna Peshkova; all of them were Jews on their father's side. That is why the Jewish discourse in the works of N. Surovtsova is considered by the authors through the prism of personal life and scientific activity.

Keywords: *Nadia Surovtsova, «Memoirs», «Letters», the essay «Bratslav Tsadik», Uman, Hasidic Jews, tsadik Nahman*